

'אוב וידעוני' – פרקטיקה נקרומנטית אחת? על עיצובן ומקורותיהן של שתי מסורות ימי-ביניים

אברהם אופיר שמש*

בחוקי התורה נאסרו שלוש פרקטיקות נקרומנטיות (necromancy) שמטרתן שאיבת מידע ממתים: דרישה במתים, אוב וידעונות.¹ היסוד לפרקטיקות הללו נעוץ בהשקפה שרווחה בעולם העתיק ובימי הביניים ולפיה נפטרים אוחזים באינפורמציה שימושית נסתרת שהחיים יכולים לנצלה לטובתם ולתועלתם.² במאמר זה אדון בשתי טכניקות שיוחסו לאיסור אוב וידעוני המקראי בפרשנותם של חכמים בימי הביניים – רמב"ם, רמב"ן ורבי יוסף אלבו. בדבריי אבחן את מקורותיהן של המסורות הימי-ביניים ורקען הריאלי במרחב הדתי והתרבותי שבהן הן התגבשו.

1. אוב וידעוני במקרא ובמקורות חז"ל: סקירה

בתורה אין כל מידע על טיבם של האוב והידעוני, ועל הזיקה שלהם למתים אנו למדים בקצרה מהסיפור על שאול ובעלת האוב (שמו"א כח, ו-כ) ומדברי הנביא ישעיה (יש' ח, יט). הקושי הבולט הוא לעמוד על אופן פעילותם של האוב והידעוני. הפרטים המעטים שניתן ללמוד מהמקרא הם שרוח המת עולה מהארץ, ושבעל האוב משמיע קולות צפצוף במהלך התקשור עמו.³ חוקרי המקרא הציעו לזהות את פעילות האוב עם טכניקות מאגיות, למשל שימוש בענף עץ עקום (Bullroarer) שהמגיכון מניע במהירות, והוא משמיע קול רעש בעל משמעויות מאגיות,⁴ או שימוש בכיס עור ששימש להוצאת רוח ולהפקת קולות צפצוף.⁵ ברם, העמימות של המקורות המקראיים מטילה ספק בהצעות הללו.

תיאורים של פעילותם של אוב וידעוני מופיעים במקורות חז"ל הרואים בהם שתי פרקטיקות נפרדות. ייתכן שחכמים אחזו במסורת פרשנית קדומה בדבר הטכניקות הללו או ייחסו את האוב והידעוני של המקרא לפרקטיקות כישופיות שהכירו מימיהם.⁶ ברור שלכמה מהשיטות שהם מתארים לא ניתן למצוא עוגן מפורש בפסוקים עצמם.

* המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל.

1 ראה ויק' יט, לא; שם, כ, ו; ו' כ, כז; דב' יח, יא.

2 ראה ברכות יח ע"ב; מועד קטן כח ע"א; תוספתא, שבת ו, ז ובהרחבה ע' מאיר, "סיפורי אגדה בהקשרים ספרותיים כתופעה מקבילה למצבי-היגוד משתנים – סיפור החסיד והרוחות בבית-הקברות", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 81-97; י' הררי, "'לעשות פתיחת לב': פרקטיקות מאגיות לידיעה, להבנה ולזכירה ביהדות בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים", בתוך: ז' גריס ואחרים (עורכים), שפע טל: עיונים במחשבת ישראל ובתרבות יהודית, מוגשים לברכה זק. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ד, עמ' 335-336.

3 ראה שמו"א כח, יג: "וַתֹּאמֶר הָאִשָּׁה אֶל שָׂאוּל אֱלֹהִים רְאִיתִי עֲלִים מִן הָאָרֶץ": והשווה יש' כט, ד: "וְהָיָה פְּאֹב מְאָרֶץ קוֹלָהּ וּמְעַפֵּר אֶמְרָתָהּ תִּצְפָּץ"; שם ח, יט: "דָּרְשׁוּ אֶל הָאֲבוֹת וְאֶל הַיְדָעֹנִים הַמְצַפְּצָפִים וְהַמְהַגִּים".

4 Hans Schmidt, "Ob", in: *Marti-Festschrift*, Giessen, Toepelmann 1925, pp. 253-261

5 נ"ה טור-סיני, הלשון והספר: בעיות יסוד במדע הלשון ובמקורותיה בספרות, כרך האמונות והדעות, מוסד ביאליק, ירושלים תשט"ז, עמ' 160-161. על תופעת הנקרומנטיות במזרח הקרוב בתקופת המקרא ראה ביתר הרחבה Theodore J. Lewis, *Cults of the Dead in Ancient Israel and Ugarit* (HSM 39), Scholars Press, Atlanta 1989; Brian B. Schmidt, "Israel's Beneficent Dead: Ancestor Cult and Necromancy in Ancient Israelite Religion and Tradition", *Forschungen zum Alten Testament* 11, Tübingen 1994, pp. 147-167

6 על תקשור עם מתים בהברה הנוכרית בתקופה היוונית-רומית ראה Daniel Ogden, *Greek and Roman Necromancy*, Princeton University Press, Princeton 2001. על שיטות נקרומנטיות בספרות חז"ל ראה הררי, הכישוף היהודי, עמ' 313-330.

צורת התקשור של אוב וידעוני נמסרה בקצרה במשנה בסנהדרין ז, ז: "בעל אוב זה פיתום המדבר משיחיו וידעוני זה המדבר בפיו". במדרש אגדה (מהדורת בובר, וינה תרע"ד) דברים יח, יא, הוסברו פרקטיות נקרו מנטיות אלו ביתר הרחבה:

אוב זה פיתום המדבר בין הפרקים ומבין [אצילי ידיו], ואחד המעלה בזכורו ואחד הנשאל בגלגלת: ידעוני. זה המניח עצם ידוע בפיו והוא מדבר מאיליו: ודורש אל המתים זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה"⁷.

מקור המילה פיתום ביוונית (Πυθων), ומתקבל על הדעת שיש לה זיקה ל-Pythia (Πυθία), האורקל שבמקדש אפולו בדלפי, השומע את דברי האלים ומעביר את מסרם לבני אדם.⁸ לפי מקורות חז"ל ותרגומי מקרא, בעל האוב מְתַקְשֵׁר עם המת באמצעות חלקים מסוימים של גופו. תרגום השבעים מתרגם את המונח "אוב וידעוני" *εγγαστριμυθοσ / εγγαστριμυθοισ*, דהיינו אדם המדבר דרך הבטן בלי להניע את שפתיו (ventriloquist). המונח 'פיתון' מופיע בכמה מקורות – בתרגום הוולגטה בזיקה לסיפור שאול ובעלת האוב – *mulier habens pythone*, ובמעשי השליחים טז, טז.⁹

מקורות רבים מציינים כי האינטראקציה מתבצעת מתוך בית השחי של המכשף.¹⁰ אבל לפי מדרש האגדה והתוספתא סנהדרין (מהדורת צוקרמאנדל, י, ו) – מתוך פרקי ידיו.¹¹ שימוש בידיים במסגרת הפרקטיקה נזכר בבבלי, כריתות ג ע"ב. עורך הסוגיה מסביר כי בעל אוב מתחייב בעונש הואיל ופעולת הכישוף כרוכה בהכאה או בדפיקה של ידיו: "מאי מעשה אית ביה? הקשת זרועותיו". כלומר במהלך העלאת המת (לפי רש"י: מתוך האדמה) אל אזור הידיים של המכשף הן נעות ומכות זו בזו או את הגוף.

7 דרישה או תקשור (Mediumship) עם מתים נזכרת בנבואת ישעיהו כנוהג מקובל בעם ישראל. ישעיהו מוכיח את השוהים או הלנים לצדם של קברים או באתרים שוממים על מנת לקלוט נסתרות ממתים או משדים: "הַיִּשְׁבִּים בְּקַבְרִים וּבְצֻרִים יְלִינּוּ" (יש' סה, ד). ומפרש רש"י: "היושבים בקברים – שתשרה עליהם רוח טומאה של שדים". לינה בבתי קברות במסגרת התגלות יזומה של מתים נזכרה בבבלי, סנהדרין סה ע"ב. המקור התלמודי אינו מפרט את אופן התקשור למעט אזכור של צום לשם היטהרות כהכנה לקראת ההתגלות של המת (על היטהרות לפני טקסי התקשורות בעולם הרומי ראה אוגדן, נקרומנטיה, עמ' 165-166). שינה בבית הקברות הייתה כרוכה בחלימה שבה המת היה מתגלה לחולם ומעביר לו את המסרים הנדרשים. על חלימה בבית קברות או חלימה תרפויטית במסגרת מקדשים ראה בהרחבה G. Hassan-Rokem, "Communication with the Dead in Jewish Dream Culture", in: D. Shulman and G. Stroumsa (eds.), *Dream Cultures: Explorations in the Comparative History of Dreaming*, Oxford University Press, New York 1999, pp. 213-232; H. E. Sigerist, *A History of Medicine*, Vol. 2: Early Greek, Hindu, and Persian Medicine, Oxford University Press, Oxford 1987, p. 63 ff.

8 על הפתיה של דלפי ראה J. Fontenrose, *Python: A Study of Delphic Myth and its Origins*, Berkeley 1959; *ibid*, *The Delphic Oracle*, Berkeley 1978, pp. 196-227

9 על מקורות נוספים המזכירים מונח זה ראה S. Torallas Tovar & A. Maravela-Solbakk, "Between Necromancers and Ventriloquists: The *εγγαστριμυθοι* in the Septuaginta", *Sefarad*, 61 (2001), pp. 419-438; I. Trencsenyi-Waldapfel, "Die Hexe von Endor und die griechisch-römische Welt", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12 (1961), pp. 222-201

10 סנהדרין פ"ז מ"ז; ספרא קדושים (מהדורת ווייס, וינא תרכ"ב), פרשה ג, י; ספרי דברים (מהדורת פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט), פרשת שופטים, פיסקא קעב, יא; מדרש תנאים לספר דברים יח, יא (מהדורת הופמן, תל אביב תשכ"ג), עמ' 110.

11 במדרש האגדה נזכר "אצילי ידיו" (הסוגרים במקור) וכך הוא הנוסח בכ"י פלארענץ וכ"י קארלסרוהא. אולם יש שגרסו "פרקי ברכיו", וראה רפאל נתן נטע רבינוביץ, דקדוקי סופרים, מגנצא תרל"ח, ח"ט, לסנהדרין, שם, עמ' 185. משמעות המילה אַצֵּל/אַצְלוֹת היא בית השחי או הזרוע העליונה שמן המרפק ועד השכם. ראה ירמיהו לח, יב; ערכין יט ע"ב. מעניין לציין כי בערבית יש קשר בין המילים "חיבור" ו"פרק" (בגוף האדם). וצלה [שורש: וּصَلَّ] משמעו חיבור או קשר. "וצל" וברבים "אוצל" הם פרק או איבר של הגוף (وَصَلَ בְּרַבִּים: [שורש: וּصَل]. כך גם הוסבר המונח "בין הפרקים" בספרות הגאונים: "בעל אוב זה המדבר מבין הפרקים. מה הן בין הפרקים? [...] אלמפאצל בטיית" [=בערבית]. ראה תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, ברלין תרמ"ז, סימן שסה, עמ' 184.

בכמה דפוסים של המשנה והירושלמי מובאת הנוסחה: "בעל אוב זה הפיתום והמדבר משיחיו".¹² לתוספת של האות וי"ו ישנה השלכה על הבנת המקור, שכן נוסח זה מבחין בין פיתום המדבר מהבטן ובין מגיקון המְתַקְשֵׁר מבית השחי. לעומת זאת לפי הנוסחה ללא האות וי"ו מתפרש שפיתום הוא קוסם המתמחה בדיבור דרך בית השחי או הידיים, ונראה שהנוסחה הראשונה מתוקנת יותר. לפי הבבלי בסנהדרין סה ע"ב ומדרש האגדה, האוב "מעלה [את המת] בזכורו". בתשובות הגאונים הוסבר שהכוונה להעלאת קול של המת ממקום קבורתו בארץ, כפי שנלמד מסיפור שאול ובעלת האוב: "ומאי המעלה בזכורו? [...] זכורו זה המשמיע קול מתחת הארץ מכלפי הקבר כדרך ששמע שאול קולו שלשמואל".¹³ אחרים הבינו שההתקשרות מתבצעת באמצעות איבר מינו של המכשף. רש"י בפירושו לסוגיה כותב: "מושיב את המת על זכרותו", דהיינו איבר מינו של המכשף מהווה מוקד משיכה ומשכן עבור נשמת המת, וברור שאין הכוונה למגע פיזי-נקרופילי. מתברר כי לאיברי הגוף המשמשים בתקשור יוחסו כוחות מאגיים. ניתן להניח שהדבר נגזר מהיותם אזורי "חיבור" (בית שחי, פרקי ידיים) המסמלים חיבור למרחבים מטאפיזיים או איברים הקשורים לחיים (איבר מין) כנקודת משיכת לנשמת המת.¹⁴ טור-סיני שולל את ההבנה ש'זכור(ו)' שבמסכת סנהדרין הוא איבר מין, ולטענתו משמעות המונח היא משיב ממים כמקובל בסורית.¹⁵ בטכניקה אחרת בעל האוב משתמש בגולגולת של מת ולא בחלק מגופו שלו.¹⁶ יש שטענו שמדובר בדפוס עגול דמוי גולגולת העשוי מאבן שוהם יקרה, אך ההבנה הפשוטה היא שהכוונה לגולגולת אדם ממש.¹⁷ כישוף באמצעות גולגולת מצוין במונח Cephalomancy = Cephalo) = ביוונית: Κέφαλος [Kephalos] = ראש), ומקורו, לדעת חוקרי הכישוף, בלונגוברדים (לומברדים), שבט גרמני שהתיישב באיטליה, אך הללו נהגו כן באמצעות גולגולת של חמור או עז. מכל מקום ברור

- 12 כך הוא הנוסח במשנה על פי כ"י קאופמן (A 50), סנהדרין פ"ז מ"ג, עמ' 137; שם, כ"י פרמה 3173 (De Rossi 138); משנה, דפוס ראשון, נאפולי רנ"ב, סנהדרין פ"ז מ"ז, כד ע"א; ירושלמי, מהדורת ונציה רפ"ג, סנהדרין פ"ז מ"י, כד ע"א; ירושלמי, שם, כ"י ליידין, Or. 4720.
- 13 תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, סימן שסה, עמ' 184. כך גם ביאר רד"ק בפירושו לשמו"א כה, כד: "ופי' המעלה בזכורו שמדמה שמעלה המת ומדבר ומשמיע קול מתחת הארץ מעל פי הקבר".
- 14 על השימוש בשכבת זרע לכישוף ראה סנהדרין סה ע"ב: "תנו רבנן: מעונן, רבי שמעון אומר: זה המעביר שבעה מיני זכור על העין". ומפרש רש"י: "שבעה מיני זכור – שכבת זרע משבע בריות, ומעביר על עיניו ועושה כשפים". אולם יוער כי בנוסח התוספתא שבת (מהדורת ליברמן, ניו יורק תשט"ו) ז, יד, ובספרי דברים, פרשת שופטים, פיסקא קעא, מופיע "מעביר על העין" בלבד ללא אזכור מפורש של שכבת זרע. על כוחו המאגי והרפואי של זרע הגבר ראה ר' אוהנה, ספר מראה הילדים: רפואות וסגולות גורלות ותועלות, ירושלים תש"ן, עמ' 31 ובהרחבה א"א שמש, חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה: פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה, רמת גן תשע"ג, עמ' 92-95.
- 15 טור-סיני, עמ' 160. הפשיטתא הסורית מבחין בין האוב (זכורא) לבין הידעוני (ידועא). ראה מ' צפור, תרגום פשיטתא לספר ויקרא, ירושלים תשס"ג, עמ' 164-165. על משמעות המונחים הללו בסורית ראה י' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 171-173.
- 16 ראה תשובות הגאונים, מהדורת הרכבי, סימן שסה, עמ' 184: "הנשאל בגלגלת אלו שיש עמהן גלגלת שלאבן שהם או מן זב [זהב? הצעת ההשלמה שלי]... ונקראת בטיית [=בערבית] אלכרה" [פורה (כֹּרֶה) או פְּרָה (כֹּרֶה) = פְּדוּר]. יש להניח שסיבת כוחו המאגי של הדפוס היא בין השאר שבתקופות הקדומות יוחסו לאבנים יקרות סגולות מיוחדות. הקדמונים האמינו שמקורן של אבני חן ב'עולם אחר', על-ארצי, והן ברוכות בכוחות שמקורם בגרמי השמים והמזלות. על סגולות האבנים יש מחקרים רבים, למשל: נ' שפירא, "האמונה בסגולות המרפא של האבנים הטובות בישראל", הרופא העברי, 25 (1952), עמ' 106-101; שמש, חומרי מרפא, עמ' 409-400 J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk and Religion*, Philadelphia 1963, rep. Jerusalem 2004, pp. 136-138; C. Bonner, *Studies in Magical Amulets, chiefly Graeco-Egyptian*, Ann Arbor 1950; D. Sperber, *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Ramat Gan 1994, pp. 26-33. אגב אציין כי לפי מסורת המופיעה בספר הישר התרפים בסיפור בבראשית לא, יט, שימשו לגילוי העתיד והיו דפוס בצורת אדם העשוי מכסף, כלומר ממתכת יקרה. ראה י' דן, ספר הישר, ירושלים תשס"ו, עמ' 146: "יש אשר יעשו אותם כצורת אדם ומכסף בשעות ידועות אליהם".
- 17 רש"י בפירושו לסנהדרין סה ע"ב, ד"ה בגולגולת, מציין שמדובר בגולגולת אדם שהונחה על הקרקע וענתה לשאלות המגיקון באמצעות כישוף. היסוד להדגשה זו הם כמובן פסוקי המקרא הקושרים את פעילות האוב לאדמה.

כי הסיפור על אשת האוב מעיד כי שימוש במת היה פרקטיקה קדומה ביותר בארץ ישראל ובסביבותיה.

להבנה שמדובר בגולגולת של מת יש יסוד מוצק בזמן ובמרחב שבהם פעלו חז"ל. דניאל אוגדן (Ogden) בספרו על הנקרומנטיה בתקופה היוונית והרומית עסק בהרחבה ברקע ההיסטורי ובפרקטיקות הקשורות לתקשור עם "ראשי אדם מדברים". הוא מציין כי לתופעה זו יש ביטוי בפפירוסים מאגיים מיוון המשמרים סדרה של מרשמים לתקשור עם מתים, בחיבורים של חכמי יוון ורומא (Lucan, Apuleius, Heliodorus) וגם במיתולוגיה, למשל המיתוס על ראשו של אורפיאוס (Orpheus).¹⁸

אשר לידעוני, כאמור, חז"ל ראו בו פרקטיקה נקרומנטית העומדת בפני עצמה. המכשף מניח בפיו עצם של 'ידוע' או 'ידעוני'¹⁹ (ומכאן שמו ידעוני) ובאמצעותה הוא שואב את המידע הרצוי. ישנן מסורות הטוענות כי ידוע היא חיה²⁰ או עוף,²¹ ברם קיימת עמימות רבה בדבר זיהויו המדויק של הידוע. לאמתו של דבר אין שום טקסט המציין מהו בעל חיים זה ואיזו מעצמותיו שימשה שימוש מאגי.²² לפי פרשנות אחרת, ידוע הוא 'אדני שדה' (לפי נוסחאות אחרות: 'אבני שדה') – יצור דמוי אדם המחובר לאדמה באמצעות טבורו ('אדם-צמח').²³ גם מסורת אגדית זו מעידה שהקדמונים חיפשו אחר בעל חיים יוצא דופן העשוי לספק מידע עבור נסתרות.

- 18 אוגדן, נקרומנטיה, עמ' 202-216. על שכיחות התופעה בקרב הרומאים ראה אוגדן, שם, עמ' 149-160. שימוש בראשי אדם שנחטפו לגילוי עתידות מתואר בספר הישר המייחס טכניקה מאגית זו לתרפים. התרפים מותקנים מגולגולת של בכור שנשחט, המדבר בכוח שם של עבודה זרה, הנכתב על לוח נחושת או זהב וניתן תחת לשונו. ראה דן, ספר הישר (ראה בהערה 17), עמ' 146. לפירוש זה יש כמה מקורות קדומים, ובהם התרגום המיוחס ליונתן על בראשית לא, יט. אולם אבן עזרא התנגד לפרשנות זו בפירושו שם. על השתלשלותה של מסורת זו ראה ד' שפרבר, "התרפים", בר אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח, כו-כו (תשנ"ה), עמ' 371-375; M. Malul, "Jewish Necromancy", *Biblical Archaeology Review*, 35 [4] (2009), pp. 16-20; idem, "Jewish Necromancy by Means of Human Skulls and Bones and the Biblical ov(ot), yideoni(m) and terafim", *Journal of the Northwest Semitic Languages*, 37 (2011), pp. 57-94. גולגולות שנכתבו עליהן השבעות ולחשים שימשו אף הן למטרות מאגיות. ראה למשל: D. Levene, "Calvariae Magicae: The Berlin, Philadelphia and Moussaieff skulls", *Orientalia*, 75 (2006), pp. 359-379; Christopher A. Faraone, "Necromancy Goes Underground: The Disguise of Skull and Corpse-Divination in the Paris Magical Papyri (PGM IV 1928-2144)", in: Sarah Iles Johnston & Peter T. Struck (Eds.), *Mantikê: Studies in Ancient Divination*, Leiden 2005, pp. 255-282; Andrew T. Wilburn, *Materia Magica: The Archaeology of Magic in Roman Egypt, Cyprus, and Spain: New texts from ancient cultures*, Ann Arbor 2012, p. 153.
- 19 הנוסחה בתוספתא בסנהדרין י, ו היא: "ידעוני זה שעצם של ידעוני בפיו". כך הוא בכ"י וינה 20; Heb. כ"י ארפורט, Or. fol. 1220 ומהדורת רמ"ש צוקרמאנדל.
- 20 פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), מהדורת בובר, וילנה תר"ם, ויקרא, פרשת קדושים, נה ע"א; רבי נתן בן רבי יחיאל מרומי (1106-1035), ספר ערוך השלם (מהדורת ח"י קוהוט), ניו יורק תשט"ו, ערך ידעוני; רש"י סנהדרין סה ע"ב.
- 21 משנה עם פירוש רבנו משה בן מימון, מהדורת יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ג-תשכ"ה, סנהדרין פ"ז מ"ז; רמב"ם, ספר המצוות (ורשה תרמ"א), לא תעשה, מצוה ט, עמ' 46. לפי דברי רבי דוד בן זימרה (רדב"ז, א"י ומצרים, המאה ה-16) הנחת עצם עוף בפה הייתה פרקטיקה מפורסמת במצרים והיא רמוזה בפסוק "פִּי עוֹף הַשָּׁמַיִם יוֹלִיךְ אֶת הַקּוֹל" שבקהלת י, כ. ראה רדב"ז, ספר מצודות דוד, זולקווא תרכ"ב, מצוה מה, ז ע"א. מעניין כי לדברי ספר זוהר, פרשת בלק, קפד ע"ב, בלק עסק בניחוש בעזרת ציפור חיה ששמה ידוע, ברם גם במסורת זו אין רמז לזיהויה. על מסורת זו ראה א"א שמש, "כ"י עוף השמים יוליך את הקול ובעל הכנפים יגיד דבר" (קהלת י, 20), בית מקרא, קעז (תשס"ד), עמ' 156-177.
- 22 למיטב ידיעתי, היחיד שזיהה את הידוע הוא אליעזר בן יהודה. במילונו הוא כותב כי זהו הירבוע (Jaculus sp.) שבמילונים ערביים הוא מכונה ודע (ودع). ראה א' בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ירושלים תש"ח, כרך 4, עמ' 1971, ערך ידוע. ברם, זיהוי זה אינו מבוסס שכן הוא נשען על התחום האטימולוגי בלבד בלי לתמוך את הצעתו מעדויות היסטוריות על שימוש בירבוע בפרקטיקות כישופיות.
- 23 על מסורת זו ראה שפרבר, מאגיה ופולקלור (לעיל, הערה 16), עמ' 21-25; A.O. Shemesh, "Biology in Rabbinic Literature: Fact and Folklore", in: S. Safrai et al. (eds.) *Compendia Rerum Iudaicarum ad Novum Testamentum (CRINT): The Literature of the Sages*, Part 2, Amsterdam 2006, pp. 509-519.

לסיכום, לפי מסורת חז"ל אוב היא טכניקת תקשור עם מתים באמצעות חלקי גוף של המכשף או איבר אדם מת (גולגולת), ואילו ידעוני היא פרקטיקה אחרת לחלוטין, הכרוכה בהנחת עצם של בעל חיים מסוים בתוך הפה.

2. אוב וידעוני בשתי מסורות בימי הביניים

בשורות הבאות אדון בשתי מסורות ימי-ביניימיות על אוב וידעוני. האחת מבוססת על הנזכר בחז"ל, ואילו האחרת מסורת עצמאית שלא נזכרה קודם לכן בספרות היהודית.

1.2. אוב וידעוני בכתבי הרמב"ם – פרשנות אקלקטית והרחבה של מסורת חז"ל

הרמב"ם מרחיב באופן פעילותם המאגי של אוב וידעוני, ואלה דבריו:

כיצד הוא מעשה האוב, זה שהוא עומד ומקטיר קטרת ידועה ואוחז שרביט של הדס בידו ומניפו והוא מדבר בלאט בדברים ידועים אצלם עד שישמע השואל כאלו אחד מדבר עמו ומשיבו על מה שהוא שואל בדברים מתחת הארץ בקול נמוך עד מאד וכאלו אינו ניכר לאוזן אלא במחשבה מרגיש בו, וכן הלוקח גולגולת המת ומקטיר לה ומנחש בה עד שישמע כאילו קול יוצא מתחת שחיו שפל עד מאד ומשיבו, כל אלו מעשה אוב הן [...] כיצד מעשה הידעוני, מניח עצם עוף ששמו ידוע בפיו ומקטיר ועושה מעשים אחרים עד שיפול כנכפה וידבר בפיו דברים שעתידים להיות.²⁴

פירושו של הרמב"ם הוא אקלקטי. השלד של הדברים הוא מסורת חז"ל, אך יש בדבריו כמה תוספות ושינויים המבוססים על מקורות אחרים.

האוב מתקשר עם המת בשני אופנים: באמצעות דו-שיח חרישי ובעזרת גולגולת.²⁵ בפרקטיקה הראשונה קולו של המת נשמע ממעבה האדמה. התקשור אינו מוגבל למתחם בית הקברות כמו אצל הדורש אל המתים, כנראה מתוך הנחה שניתן לזמן את הנפטר או לשלוט בו גם מחוץ למרחב זה.²⁶ למרבה הפלא, הרמב"ם אינו מזכיר כלל שימוש בחלקי גוף של האוב (הוא מייחס זאת לידעוני!) אף שבכתבי חז"ל אופן זה מייחד ומאפיין את בעל האוב.²⁷

24 רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פ"ו הלכות א-ב. והשווה לדבריו בספר המצוות: "והוא שיקח עצם עוף ששמו ידוע וישים און בפיו ויעשן עשן ויתהולל הוללות ויעשה מעשים עד שיתחבר לו ענין דומה לחולי הנופל". הצירוף "ויתהולל הוללות" אינו נזכר במשנה תורה והוא ביטוי גנאי שמשמעו השתוללות או ביצוע תעלולים.

25 ברוב המקורות נזכר שימוש בגולגולת. כך הוא בתוספתא סנהדרין, מהדורת צוקרמאנדל, י, ז; תוספתא, שם, כ"י וינה, Heb. 20; תוספתא, שם, כ"י ארפורט, Or. fol. 1220; ספרי דברים, פרשת שופטים, פיסקא קעב; ירושלמי (ונציה רפ"ג) סנהדרין פ"ז ה"י, כה ע"ג; בבלי, שם, סה ע"ב (כ"י מינכן 95 וכ"י פירנצה, II. 1. 8-9). במסורת של חכמי פרובאנס בימי הביניים נזכר עור של מת. רבי אברהם בן דוד מפושקנרה (ראב"ד, בערך 1120-1198) בהשגותיו להלכות עבודה זרה (שם) גרס שמדובר בעור אדם מת, ויש להניח שעמדה לפניו גרסה שונה מזו המקובלת ברוב הנוסחאות שלפנינו. ברם, המקורות הקלאסיים תומכים בהבנה שמדובר בגולגולת. רבי מנחם בן שלמה המאירי (1249-1315) אחז בדברי הרמב"ם והראב"ד יחד וטען שהמגיכון "לוקח גולגולת של מת או עורו". ראה בית הבחירה, ישראל תשל"ד, סנהדרין סה ע"א. מכל מקום, גם לעור אדם נודעו בעולם הקדום כוחות מאגיים. ראה א"א שמש, "שמא יעשה אדם עורות אביו ואימו שטיחין": עור-אדם ושימושו בתרבות החומרית הקדומה", מועד, יח (תשס"ח), עמ' 81-98.

26 לפי הרמב"ם הדרישה אל המתים בבית קברות כוללת כמה פעולות: לבישה של בגדים טקסיים, אמירה של לחשים והשבעות והבערה של "קטורת ידועה". ראה משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים פ"א ה"ג. וראה לעיל הערה 7. ואף כי בית הקברות הוא אתר של מוות או טומאה, הוא נחשב גם מקום חיוני שניתן להשיג בו מידע מועיל. על מעמדו של בית העלמין כהטרטופיה או "מקום אחר" לעומת מרחבים תרבותיים רגילים ראה מ' פוקו, הטרטופיה, תל אביב 2003, עמ' 14, ובהרחבה א' בר-לבב, "מקום אחר – בית הקברות בתרבות היהודית", פעמים, 98-99 (תשס"ד), עמ' 37-5.

27 בקרב המפרשים הובעו פרשנויות שונות לאופן התקשור של בעל האוב עם מתים. רש"י מסביר שהוא מושיב את המת על פרקי ידיו או רגליו: "מעלה את המת ויושב לו באחד מבין פרקי העצמות של מכשף, כגון על פרקי אצבעותיו או על פרקי ברכיו" (ראה פירושו למשנה בסנהדרין פ"ז מ"ז, ולבבלי שם, סה ע"ב, ד"ה "מבין הפרקים"). הרב מאיר ליבוש ב"ר יחיאל מיכל וייזר (מלבי"ם, אוקראינה 1809-1879) בפירושו לישעיהו ה, יט טען כי המכשף (לדבריו ידעוני) מתקשר דרך זרועות ידיו, אך לשם כך הוא נזקק לעצם של מת: "הידענים, מכנים עצם מת תוך זרועו ושואל בו" (ספר מקראי קדש, ירושלים תשי"ז, ביאור המילות, עמ' שמז). בניגוד לדעות הקודמות רבי אברהם בן דוד (ראב"ד, פרובאנס 1120-1198) גורס כי המכשף עורך את התקשור בבית קברות לצדו של אדם מת המעביר לו את המידע הנדרש דרך בית השחי: "בבית הקברות עושה כן ובעור של אדם מת ומדבר משחיו של מת". ראה השגותיו להלכות עבודה זרה פ"ו ה"א.

טקס התקשור כולל הקטרת קטורת ואחיזה של ענף של הדס – שתי פעולות נלוות שתכליתן לעודד את יצירת הקשר עם המת, ובניסוח אחר זהו אקט של תיווך בין הישות המטאפיזית למגיקון. הפעולות הנלוות מאורגנות סביב הגרעין המרכזי של הטקס, דהיינו לחש או השבעה הפוקדים על המת למלא את רצונו של הפונה (בדברי הרמב"ם: "והוא מדבר בלאט בדברים ידועים אצלם"). על משמעות הלחש בטקס המאגי כותב י' הררי: "בלחש אצור כוח הפעולה המאגי ובלעדיו לא יועילו המעשים הנלווים אליו. בטקס המאגי המילים הן היסוד הפועל, המכונן מציאות חדשה".²⁸ כידוע, הרמב"ם לא ציין את מקורות פסיקתו במשנה תורה, וכבר השיגו עליו בעניין זה חכמים ראשונים.²⁹ להלן אנסה לברר מאין שאב את חלקי המידע הנוספים בעניין פעילותם של אוב וידעונו.

הקטורת ומשמעותה בטקסי תקשור

הקטרת קטורת בתקשור האוב עם מתים לא נזכרה במסורות חז"ל שהזכרנו קודם לכן. כמה מקורות תלמודיים מזכירים הקטרה של בעל אוב לשדים.³⁰ הרמב"ם ייחס את ההקטרה גם לאינטראקציה עם רוחות של מתים, שכן גם הם כמו השדים מחזיקים בידע נסתר.³¹ הרמב"ם מזכיר הקטרה לגבי "דורש אל המתים"³² וגם בזיקה לטקס הידעוני, ומכאן שראה בה פרקטיקת תיווך יסודית ומחויבת בתקשור עם ישויות מטאפיזיות.³³

דניאל אוגדן מציין כי בדרך כלל טקסי תקשור בעולם הרומי אורגנו סביב שתי פעולות בולטות: הקרבת דם בעלי חיים ונסך לתוך בור ואש לשַרְפַת הקרבן.³⁴ אוגדן אינו מזכיר הקטרת קטורת של סממנים, אך שַרְפַת דם היא ואריאציה קרובה שתוצאתה העלאת עשן. סמית' סבור כי חיוניותה של הקטורת ליצירת קשר עם גורמים שמימיים נובעת מתכונותיה הטבעיות. העשן העולה מהסממנים הנשרפים מיתמר כלפי מעלה ומתפוגג ונעלם. כנראה הניחו שתופעה זו נקלטת על ידי ישויות עליונות מטאפיזיות השוכנות באוויר הרם ומשפיעה עליהן. מכאן שהעלאת עשן של חומרים מסוימים עשויה לעורר אותן או ליצור פנייה יזומה אליהן.³⁵

אחיזה של בד הדס

מדברי הרמב"ם משמע שאחיזה של ענף הדס אינה הטכניקה של הנעת עץ (Bullroarer) שנזכרה לעיל, וייתכן שמטרת ההנפה הקצובה היא לגרום שינוי תודעתי של המגיקון.³⁶ אחיזה "שרביט של

28 הררי, הכישוף היהודי, עמ' 149. בעולם העתיק רווחו כמה דרכים לפקוד על ישויות מטאפיזיות לבצע את רצון הפונה. אחד מהם הוא 'ההיגד הביצועי', כלומר לחש או השבעה האמורה לפעול ולהשפיע על הישות לבצע את רצון המפעיל. ראה סנהדרין קא ע"א. על השפעתן של מילים ואמירות בטקס המאגי ועל אופן השימוש בהן ראה J.L. Austin, *How to Do Things with Words*, Oxford 1975; י' הררי, "איך לפעול במילים: הלכה פילוסופית ומעשים מאגיים", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, 19-20 (1997-1998), עמ' 365-392, ובספרות שהובאה בעמ' 366 הערה 4.

29 למשל ר"ש משאנץ, כתאב אלרסאיל, פאריש תרל"א, עמ' קלא ובהרחבה: א' גרוסמן, "מאנדלוסיה לאירופה: יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ג-הי"ג אל ספר ההלכה של הרי"ף והרמב"ם", פעמים, 80 (תש"ס), עמ' 14-32; שמא יהודה פרידמן, "משנה תורה – החיבור הגדול", בתוך: צ' הבר וק' כהן (עורכים), מברכת משה: ספר היובל לכבודו של הרב פרופ' נחום רבינוביץ, כרך א, מעלה אדומים תשע"ב, עמ' 350-353.

30 ר' יסא, אמורא ארץ-ישראל מראשי הדור השלישי, מוסר כי בעלי אוב הקטירו לשדים. ראה ירושלמי, סנהדרין פ"ז ה"י, כה ע"ג. האפשרות שבעלי אוב מקטירים לשד הועלתה גם בבלי, סנהדרין סה ע"א; כריתות ג ע"ב.

31 על מקורות חז"ל הרואים בשדים כידועי נסתרות. ראה חגיגה טז ע"א.

32 ראה משנה תורה, הלכות עבודת כוכבים פי"א הי"ג ולעיל הערה. גם בהקשר זה הבבלי בסנהדרין סה ע"ב מציין כי דרישה אל מתים כרוכה בצום ובלינה בין הקברים, אך אינו מזכיר במפורש פעולה של הקטרה: "דורש אל המתים – זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה".

33 על מקומה של הקטורת בפעילות מאגית בימי הביניים ראה עוד דב שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשנ"ט, עמ' 11, עמ' 24, 101; 288 וברשימה שבמפתחות, ערך הקטרה עמ' 383; מ' בר אילן, אסטרולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ-ישראל: בתקופות ההלניסטית-רומית והביזנטית, ירושלים תשע"א, עמ' 89-94.

34 אוגדן, נקרומנטיה, עמ' 168-169.

35 W.R. Smith, *Lectures on the Religion of the Semites, First Series*, The Fundamental Institutions, London: A. & C. Black, 1914, Lecture VI: Sacrifices, p. 236

36 רבי מנחם המאירי מתאר את פעילות האוב על יסוד דברי הרמב"ם: "ואוחז בידו מקל או ענף ומכה בכך

הדס" בעת העלאה באוב נזכרה בספר הרזים, חיבור שנתגלה בכתבי יד מן הגניזה ונכתב בארץ ישראל במאה השלישית או הרביעית לספירה. מחבר ספר הרזים כותב: ואם תרצה לשאול באוב עמוד כנגד קבר וזכור מלאכי מחנה החמישית ובידך שמן ודבש בלולים בפאלי [=צלוחית] זכוכית חדשה ואמור כן: משיבי אני עליך [...] וכשיצא [המת] הניח לפניו את הפיאלי ואחר כך דבר את דברייך ויהיה בידך שרביט של הדס.³⁷ לפי המרשם של ספר הרזים השבעת המת שיתגלה למגיקון דורשת החזקה של צלוחית המכילה שמן ודבש, שני נוזלים בעלי משמעות מאגית בטקסי תקשור עם ישויות מטאפיזיות (בעיקר שדים).³⁸ אבל החזקת בד הדס נצרכת בשלב של בקשת המשאלה מהמת. ספר הרזים היה מופך בקרב יהודי מצרים בראשית האלף השני לספירה. על הזרישה לתכנון המאגיים מעידים ההעתקים הרבים ששרדו ממנו בעברית ובתרגום לערבית בגניזה הקהירית,³⁹ ובעקבות העניין הרב שהוא עורר יש להניח שהרמב"ם הכירו. בעקבות הדמיון שבין תיאור פעילותו של בעל האוב במשנה תורה ובין הקטע המצוטט מספר הרזים הציג מרדכי מרגליות עמדה החלטית ולפיה "אין ספק שהרמב"ם ראה את ספר הרזים".⁴⁰ ברם, קביעה זו אינה מחייבת מכמה סיבות: א) מדובר בנקודת דמיון יחידה שאין לה תימוכין נוספים לא אצל מרגליות ולא במחקר המאוחר; ב) אין להוציא מכלל אפשרות שהרמב"ם העתיק מרשם זה ממקור אחר הנסמך על חיבור זה; ג) ייתכן כי המוטיב של ההדס וגם של הקטורת לקוח מקריאותיו הנרחבות של הרמב"ם בכתביה של המאגיה הערבית בת זמנו, בעיקר המאגיה האסטרלית, ועליהם הוא מעיד במקומות שונים במורה נבוכים.⁴¹ יובל הררי הציע שייתכן שהרמב"ם תיאר טקס תקשור על פי נוהג שהכיר מתקופתו.⁴² ואף שאין לשלול זאת, הרי אין בידנו עדות מפורשת שהרמב"ם ניהל קשרי ידע עם מגיקונים בני תקופתו. כפי שאראה בפרק הדיון, ממקומות אחרים בכתביו עולה שהוא נחשף לפעילות מאגית של מכשפים, ואת הידע שרכש הוא שילב בפרשנותו לאיסורי הכישוף, למשל על איסור "קֶסֶם קְסָמִים" (דברים יח, י).⁴³ מעניין שכמו האחיזה של בד הדס גם כפות תמרים שימשו לכישוף. בספר הישר מסופר כי צפו בן אליפז היה שר צבאו של אנגיאס מלך דנהבה, ומידי יום הוא הסית את מלכו להילחם בבני יעקב

- ובתמידות" (בית הבחירה לסנהדרין סה ע"א). המאירי אינו מזכיר את ההדס אך מדגיש את פעולת ההנפה וההכאה המתמידה והמונטונית של המגיקון שמטרתה אולי להגיע למצב תודעתי המנותק מהמציאות. על תנועות גוף כפרקטיקה להגיע לטראנס ראה, Dennis R. Wier, *The Way of Trance*, Laytonville, California 2007, pp. 196-199. על השפעות הפרקטיקות הללו על הפסיכולוגיה ותודעת המגיקון ראה J. Horgan, *Rational Mysticism: Dispatches from the Border Between Science and Spirituality*, New York 2003.
- 37 מ' מרגליות, ספר הרזים, הוא ספר כשפים מתקופת התלמוד, ירושלים תשכ"ז, עמ' 76-77. על ספר הרזים כולל קטעי גניזה שלו ראה B. Rebiger & P. Schäfer (Hrsg.), *Sefer ha-Razim I und II: Das Buch der Geheimnisse I und II*, (Texts and Studies in Ancient Judaism 125, 132), Tübingen 2009. על אופי ההוראות והפעולות המאגיות בספר הרזים ראה ינוביץ, סמלים, עמ' 85-108. על קשר אפשרי בין ספר הרזים לספר יוסיפון ראה: ד' פלוסר, ספר יוסיפון, ירושלים תשל"ט-תשמ"א, ח"ב, עמ' 205, הע' 551.
- 38 על שימוש מאגי בשמן ראה סנהדרין קא ע"א ובהרחבה: S. Daiches, *Babylonian Oil Magic in the Talmud and in the later Jewish Literature*, London 1913. על השימוש בדבש לריצוי ולפיוס שדים ראה רבי משה בן מימון, מורה הנבוכים, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשל"ז, ח"ג, פרק מו, עמ' שפב.
- 39 מרגליות, ספר הרזים, עמ' 41.
- 40 מרגליות, שם, עמ' 40. על היכרותו של הרמב"ם עם חיבורים ופרקטיקות כישופיות על אף התנגדותו הנמרצת להם ראה מורה נבוכים, ח"ג, פרק כט, מהדורת קאפח, עמ' שמב-שמג; שם, פרק לז, עמ' שס-שסב. ובהרחבה: שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה (לעיל, הערה 33), עמ' 99-102; הנ"ל, קמיעות, סגולות ושכלתנות בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ד, עמ' 21-34; הררי, הכישוף היהודי, עמ' 261-265.
- 41 למשל מורה הנבוכים, ח"ג, פכ"ט, מהדורת קאפח, עמ' שלט-שמד ובמקומות נוספים שאזכיר בפרק הדיון. וכבר דנו בכך חוקרים רבים, למשל P.B. Fenton, "Maïmonide et L'Agriculture nabatéenne", *Maïmonide, philosophe et savant (1138-1204)*, Réunion par Tony Lévy et Roshdi Rashed, Leuven 2004, pp. 303-333.
- 42 הררי, שם, עמ' 220, הערה 210.
- 43 להלן, ציון 68.

במצרים, עד שאנגיאס נעתר לבקשתו ונאסף עם צבא רב לערוך מלחמה נגדם. וכפי המקובל בצבאות העולם העתיק אנגיאס פונה לבלעם בן בעור, מכשף צעיר (בן 15) ומוכשר, לערוך כישוף כדי לברר מי ינצח במערכה. וזה לשון הסיפור:

ויאמר אנגיאס אל בלעם קוסמי נא לנו בקסם ונדעה מי יגבר במלחמה הזאת אשר אנחנו הולכים עליה. ויצו בלעם ויביאו לו דונג ויעש ממנו תמונת רכב ופרשים, תבנית חיל אנגיאס וחיל מצרים, וישימם במים המחוכמים אשר אתו על ככה, ויאחזו בידו כפות תמרים ויתחכם ויקסום בהם על המים. ויראו אליו במים תמונת צלמי חיילות אנגיאס נופלים לפני תמונת צלמי מצרים ובני יעקב. ויגד בלעם את הדבר הזה אל אנגיאס, ויתיאש אנגיאס ולא התאזר לרדת מצרימה למלחמה, וישב בעירו.⁴⁴

בלעם מכין דפוס של החילות הנלחמים זה נגד זה ומניח אותם בתוך "המים המחוכמים", דהיינו העשויים לברר את העתיד. כפי הנראה אחיזת כפות התמרים מביאה להפעלת הקסם שאת תוצאתו ניתן לראות בתוך המים. ואכן, בלעם מביט אל תוך המים ורואה שצבא בני יעקב ומצרים יגבר על צבא אנגיאס.

גולגולת של מת ועצם של ידוע

הדרך השנייה שבה מתקשר האוב היא באמצעות גולגולת של אדם, שימוש שנזכר, כאמור, במקורות חז"ל. הרמב"ם מציין שתי פעולות נלוות ליצירת קשר עם המת – הקטרה ו"ניחוש", אך אין הוא מפרט מהו אופי הניחוש. המסר מועבר מהגולגולת אל המכשף באופן חרישי דרך בית השחי שלו. התנסחות זו שונה מהמסורות שפגשנו קודם לכן. ממקורות חז"ל משמע שדיבור דרך בית השחי ובאמצעות גולגולת הוא שתי טכניקות נפרדות, ולפי הרמב"ם אלה שני רכיבים המשולבים בפרקטיקה אחת.

מצד העיקרון תיאורו של הרמב"ם לידיעונית זהה למסורת שבספרות חכמים, וגם כאן משתקפת חשיבותה של ההקטרה כפרקטיקה מתוכת המעודדת את התקשור. עצם הידוע מונחת בפי המכשף, הוא מאבד את השליטה בגופו, ודיבורו כשל אדם נכפה (חולה אפילפסיה), ואז המידע הנסתר מתגלה. אופן ההשפעה המנטלית של העצם על גופו של המגיקון אינו מופיע בספרות התלמודית, ומתעוררת השאלה מאין שאב הרמב"ם מידע זה. זאת ועוד, מקורות חז"ל אינם דנים בטיבו של הידוע, אבל הרמב"ם מציין שמדובר בעצם של עוף (ראה לעיל), וזיהוי הידוע כמין עוף הובא אף בפירוש רבנו חננאל לתלמוד.⁴⁵ מן המפורסמות שהרמב"ם אינו מזכיר את דבריו של רבנו חננאל בשום מקום בחיבוריו, אך ייתכן שהכיר פרשנות זו.

רשנות הרמב"ן: אוב וידעוני לפי נוהג נוצרי הם פרקטיקה אחת

עד עלייתו לארץ ישראל בשנת 1267 חי ופעל רבי משה בן נחמן (רמב"ן, ספרד 1194-1270) בגירונה שבקטלוניא, אזור שהיה נתון לשליטתה של ספרד הנוצרית. המרחב הדתי והתרבותי באזור השפיע על עולמו הרוחני, וניכרים בכתביו שקיעין ועקבות של העולם הנוצרי וגם התפלמסות עם העמדה הדתית-נוצרית בעניינים שונים.⁴⁶ בכמה מקומות הציג רמב"ן לפרש מונחים מקראיים ריאליים על פי התרבות הנוצרית ופולחניה, לדוגמה הבנת מהותה של המצבה שנאסר להקימה (דב' ריאליים על פי התרבות הנוצרית ופולחניה, לדוגמה הבנת מהותה של המצבה שנאסר להקימה (דב')

44 על עריכת כשפים לבירור טקטיקה צבאית או לבחירת דרכים בעת מלחמה ראה יחזקאל כא, כו: "כִּי עֲמַד מְלֹךְ בְּכַל אֶל אִם הַדָּרְךָ בְּרֵאשׁ שְׁנֵי הַדָּרְכִים לְקָסֶם קָסֶם קָלְקַל בְּחַצִּים שְׂאֵל בְּתַרְפִּים רָאָה בְּכַבֵּד". על שירותם של מכשפים ומגיקונים בצבאות העולם הקדום ראה שמש, כי עוף השמים (לעיל, הערה 21), עמ' 156-177; דן, ספר הישר (לעיל הערה 16), עמ' 265.

45 ראה "לקוטי פירוש רבנו חננאל", בתוך אוצרה"ג למסכת סנהדרין, חי"ד, מהדורת חיים צבי טויבש, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז, עמ' תקנז. על גרסת רבנו חננאל בכ"י TSF-4-10 שבספריית קיימברידג' ראה הרב יעקב הלוי ליפשיץ, "בעל אוב וכישוף: פירוש רבנו חננאל לסנהדרין סה-סז מכת"י", מוריה, יז [ז-ח], (תשנ"א), עמ' ג-יח, ובעיקר עמ' י.

46 החוקרים ציינו כמה השפעות נוצריות על פרשנות הרמב"ן. בהשפעת הפרשנות הנוצרית המזהה ארבעה רבדים של פרשנות (sensus litteralis, moralis, allegoricus, mysticus) מצויים בפירוש רמב"ן לתורה ארבעת הרבדים שלמן הספר הזוהר ואילך נקראו פרדס. ראה ע' פונקשטיין, "פרשנותו הטיפולוגית של הרמב"ן", ציון, מה, א (תש"ם), עמ' 35-59, ובעיקר עמ' 43-47; י"ש ליכט, "רמב"ן", בתוך: מ' גרינברג (עורך), פרשנות

האם נזכר תקשור עם מתים בפירושי רמב"ן לתורה?

ככל הידוע לי דפוסי התקשור עם מתים אינם נזכרים בפרשנותו של רמב"ן לתורה. המונח נגרומונסיא"ה נזכר בארבעה מקומות בפירושו (בשינויים קלים), וכפי המסתבר הוא קרוב למילה necromancy.⁴⁸ בפועל זוהי מילה יחידאית בספרות הרבנית והיא מתבארת על פי פירושי רמב"ן בשני אופנים:

א. בפירושו לשמות כ, ב הוא כותב:

והמין השלישי בע"ז, אחר כך חזרו לעבוד את השדים שהם רוחות, כאשר אפרש בע"ה (ויקרא יז ז), כי גם מהם יש ממונים על האומות שיהיו הם בעלי הארץ ההיא להזיק לצריהם ולנכשלים שבהם, כידוע מענינם בחכמת נגרומונסיא.

לפי זה שדים הם 'רוחות', דהיינו דמונים המסוגלים להזיק, ומהקשר הדברים אין נראה שהכוונה לרוחות של מתים (נקרומנטיה).

ב. בפירושו לדברים יח, ט הוא מציין בשמו של בעל ספר הלבנה הנחשב מומחה במדע ה'נגרומונסיא' את הפעולות שיש לבצע כדי להשפיע על הכוכבים, למשל הכנת צלם, הקטרה, אזכור שמות מלאכים, כלומר מדובר במאגיה אסטרלית.⁴⁹

ריימונד ליכט (Reimund Leicht), שעסק לאחרונה בהרחבה במשמעות המונח 'נגרומונסיא' אצל רמב"ן, הראה כי בספרות הנוצרית-לטינית של ימי הביניים (למשל אצל איזידור מסביליה, בערך 570-636) מונח זה מתפרש דווקא כניחוש באמצעות מתים. הוא מגיע למסקנה שאני מסכים אתה בהחלט, ולפיה אין רמז בספרות זו לשתי ההוראות של המונח בדברי רמב"ן:

Regarding the terminological question, it is clear, however, that nothing in these early Latin sources hints at the double usage of the term "necro-mancy" that we have found in Nahmanides⁵⁰.

המקרא היהודית – פרקי מבוא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 68-60. לפי תפיסה פרשנית טיפולוגית שרווחה בפרשנות הנוצרית של המקרא, אירועים מקראיים, עצמים ודמויות מציינים ומסמלים את חייו, מותו ותחייתו של ישו. ע' פונקנשטיין הראה שהרמב"ן אימץ השקפה דומה, ולפיה התרחשות היסטורית מאוחרת נהפכת לאמצעי פרשני של הכתובים. ראה פונקנשטיין, פרשנותו הטיפולוגית, שם; הנ"ל, תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית, תל אביב תשנ"א, עמ' 164-168. על התפלמסות עם עמדות נוצריות ראה מ' הלברטל, על דרך האמת: הרמב"ן ויצירתה של מסורת, ירושלים תשס"ו, עמ' 125 ובמקורות שהובאו בהערה 165.

47 הרמב"ן מסביר את הפן הריאלי של האיסור על פי מציאות ימיו. לדבריו, המצבה היא אבן גדולה המשמשת להקרבה או אבן שהכמרים עומדים עליה במהלך הריטואל הדתי, כפי המקובל בכנסיות של הנוצרים. ואלה דבריו: "והנראה בעיני, כי היו הכנענים השטופים בע"ז עושים בכל בתי אלהיהם מזבח להקריב עליו הקרבנות ואבן גדולה מוצבת על פתח הבית לעמוד עליה הכומרים ואילן נטוע חוצה לה לאשר דרך הבאים שם, וגם היום הנוצרים עושים כן [...] ודע כי מזבח הוא בנין אבנים גבוה ולו קרנות ארבע ולו יסוד סובב, יעלו על יסודו ומקריבים בין קרנותיו. והמצבה אבן אחת גדולה, ירימה להקטיר או להקריב עליה או להיות הכומרים עומדים עליה". וראה עוד בפירושו לשם" כ, ח.

48 ראה שמות כ, ב; ויקרא טז, ח; ויקרא יז, ז: "והוא ענין ההקטרות שיעשו בעלי נגרומונסיא"ה לשדים". וכן דברים יח, ט.

49 ובלשונו: "אמר בעל ספר הלבנה החכם בנגרומונסיא, כשהלבנה והיא נקראת גלגל העולם בראש טלה על דרך משל, ויהיה פניו מול פלוני, תעשה תמונה לדבר פלוני ויוחק בה שם השעה ושם המלאך הממונה עליה מן השמות ההם הנזכרים באותו הספר, ותעשה הקטרה פלונית בענין כך וכך, יהיה המבט עליה לרעה לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס. וכאשר תהיה הלבנה במזל פלוני תעשה תמונה והקטרה בענין פלוני לכל טובה לבנות ולנטוע. והנה גם זה הנהגת הלבנה בכח מנהיגיה".

50 R. Leicht, "Nahmanides on Necromancy", in: G. Freudenthal, R. Fontaine, R. Glasner, R. Leicht & G. Veltri (eds.), *Studies in the History of Culture and Science: A tribute to Gad [Studies in Jewish History and Culture, vol. 30]*, Leiden & Boston: Brill, 2011, 251-264

פעילותם של אוב וידעוני בדרשת "תורת ה' תמימה"

על פעילותם של אובות וידעונים מרחיב הרמב"ן בדרשת "תורת ה' תמימה". יש המשערים שהיא נדרשה בעקבות הוויכוח הפומבי בענייני אמונה שניהל עם שני מומרים נוצרים בברצלונה בנוכחות מלך ספרד יעקב הראשון מארגוניה ב-20 ביולי 1263 (שנת ה"א כ"ג).⁵¹ הדרשה עוסקת במעלותיה של התורה, נבואה, עשרת הדיברות, המצוות ושמירתן ושכר ועונש. הפרקטיקה של תקשור עם מתים מועלית לדיון בעקבות הטיעון שהיהודים זכו לנבואה או לבת קול – שתי דרכים לגילוי נסתרות על ידי העולם העליון.⁵² לעומת זאת הנוכרים אינם מתקשרים באמצעים הללו, על כן הם נזקקים לחלופות פסולות של שאיבת מידע באמצעות מתים. הרמב"ן מתאר את התנהלותה של הפרקטיקה הנקרומנטית כך:

האומנות ההוא קבלנו מפי יודעין שצריך איש ואשה. שבאים איש ואשה ועומדי' [ם] על הדבר [צ"ל: הקבר] זה בראשו וזה ברגל[י]ן ובאמצע יש להם קשקוש כדרך קשקוש העבודה זרה ולומר [ואומר?] ההשבעות ומקשקש בקשקוש. האשה רואה והאיש שומע ואומר להם [= המת] עתידות. [...] ולכך פרט אותם הכתוב כמו שאמרו אוב וידעוני בכלל מכשפים היו. ומפני שהוא אומנות שצריך איש ואשה אומר הכתוב ואיש או אשה כי יהיה בהם אוב או ידעוני וגו'. [...] ופירשתי זה להודיע כי ענין קשקושי הגוים שמקשקשים בשעת מיתתם מנהג אבותיהם בעלי האובות.⁵³ מבין השיטין עולה כי פירושו הריאלי של הרמב"ן בא לענות על שתי שאלות נסתרות בנוסח הפסוק המקראי:

א. מדוע הכתוב מזכיר את בעל אוב וידעוני בנפרד, הרי הם בכלל המכשפים שדינם פורט בשמ' כב, יד⁵⁴?

ב. בפרקטיקות מאגיות אסורות אחרות, כגון כישוף, הכתוב מזכיר עיסוק של נשים, ואילו כאן מדובר באיש ואישה. האם יש לכך משמעות?⁵⁵

51 הדרשה מכונה באופנים שונים: "דרשת הרמב"ן ז"ל תורת ה' משיבת נפש עדות ה' נאמנה מחכימת פתי"; "דרשה שדרש הרב הגדול רבנו משה ב"ר נחמן ז"ל מגירונא מארץ קטלוניא לפני המלך והשרים בסרקושטא"; דרשת הרמב"ן ז"ל בבית הכנסת של ברצלונה". כאן השתמשתי בכותרת "תורת ה' תמימה" המובאת אצל ח"ד שעוועל, כתבי רבנו משה בן נחמן, ח"א, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ג, עמ' קלט. על הדרשה ורקעה ההיסטורי ראה א' קופפר, "תשלום דרשת הרמב"ן תורת ה' תמימה לפי כתב יד אסקוריאל", תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 64-83. על מקומו של הרמב"ן בפולמוס היהודי נוצרי ראה י' בער, "לביקורת הויכוחים של ר' יחיאל מפאריש ושל ר' משה בן נחמן", תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 172-187; י' אונא, רבי משה בן נחמן (הרמב"ן): חייו ופעולתו, ירושלים תשי"ד, עמ' 76-81; ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תש"ל, עמ' 81-82; א' לימור, "בארמון בברצלונה ובשוק במיורקה, לקראת טיפולוגיה חדשה של יוכוחי הדת בימי הביניים", פעמים, 94-95 (תשס"ג), עמ' 105-134; י' האס, "מעשה אבות סימן לבנים, בנים ממש: הפרשנות הטיפולוגית של רמב"ן כפולמוס אנטי-נוצרי", שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יד (תשס"ד), עמ' 289-299; R. Chasan, "The Barcelona Disputation", *AJS Review*, 20 (1995), pp. 379-388.

52 על תכניה של הדרשה ראה שעוועל, כתבי, עמ' קלט.

53 הקטע מצוטט מדפוס ראשון, פראג שנו"ו, עמ' 6. במהדורת שעוועל, עמ' קמט הובא הקטע שלפנינו בשינויים קלים וכמה תיקונים.

54 על שאלה זו עמד עורך הסוגיה ביבמות ד ע"א והוא למד מכך על סוג העונש הראוי להם: "אוב וידעוני בכלל מכשפים היו, ולמה יצאו? להקיש להם, ולומר לך: מה אוב וידעוני בסקילה, אף מכשפה בסקילה".

55 למשל, באיסור כישוף הפסוק מדבר על נשים בלבד: "מְכַשְׁפָּה לֹא תִתֵּיךְ" (שמ' כב, יז). הפן המגדרי הועלה גם בהקשר זה, וחז"ל טענו שהאיסור אמנם נוגע לגברים ונשים כאחד אלא שנשים מצויות יותר במלאכת הכישוף. על הזיקה של נשים לכשפים ראה אבות פ"ב מ"ז: "מרבח נשים מרבח כשפים". והשווה אבות דרבי נתן, נוסחא ב, פרק לא; מסכת סופרים פט"ו ה"ז: "הכשירה שבנשים בעלת כשפים"; מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, כב, יז; ירושלמי (ונציה) סנהדרין פ"ז, הי"ג, כה ע"ד: "מכשפה לא תחיה אחד האיש ואחד האשה אלא שלימדתך התורה דרך ארץ מפני שרוב הנשים כשפניות", ובבבלי, סנהדרין סז ע"א: "שרוב נשים מצויות בכשפים". על הזיקה שבין נשים וכישופים במקורות חז"ל ראה בהרחבה: J. Seidel, "Release us and we will release you! Rabbinic encounters with witches and witchcraft", *Journal of the Association of Graduates in Near Eastern Studies*, 3 [1] (1992), pp. 54-61; S. Fishbane, "Most women engage in sorcery: an analysis of sorceresses in the Babylonian Talmud", *Jewish History*, 7[1] (1993), pp. 27-42; M. Bar-

רמב"ן סבור כי אוב וידעוני הם פרקטיקה נקרומנטית קדומה ששריד שלה נשתמר במנהגי הקבורה של הנוצרים בתקופתו. הוא מעיר שלא חזה ישירות בהתנהלות של הטקס אלא שמע על אודותיו "מפי יודעין", כלומר אנשים המכירים אותו, ובאינטראקציה שלו עם מגיקונים בני דורו נרחיב בהמשך דברינו.

אופן התקשור עם המת מתואר בדברי רמב"ן בקצרה, וחסרים בו פרטים העשויים להבהיר את העניין. לטענתו, שלא כדברי חז"ל והרמב"ם, אוב וידעוני אינם שתי פרקטיקות נקרומנטיות שונות אלא טכניקה אחת המשלבת שני אנשים בעלי תפקיד מאגי. הכתוב מזכיר איש ואישה, שכן מלאכת כישוף זו דורשת את שני המינים: אישה בעלת אוב וגבר ידעוני. מסתבר כי הפרשנות של הרמב"ן מבוססת על ההבנה ששתי המילים "אוב וידעוני" מתפקדות כמו זוגות מילים מקראיות אחרות שעניינן אחד, למשל "נְשֵׁף וְתַרְפִּית" (ויק' כה, לו; יח' יח, יז).⁵⁶

התנהלות טקס התקשור הנוצרי עם המתים

עם התפשטות הנצרות בארצות אירופה בימי הביניים האחרים לטקס הקבורה היו אנשי הכנסייה.⁵⁷ תקשור עם מתים נכלל עם מעשי כישוף ולא היה לרוחם של אנשי הכנסייה, מכאן שמבצעי הטקס היו מגיקונים עממיים.⁵⁸ על פי הרמב"ן, דפוס פעילותם של המתקשרים היה שאחד מהם עמד לראשו של המת והשני לצד רגליו, אך לא צוין במפורש מי מהם (האישה או האישה) עומד בכל צד. במרכז הגופה עמד אדם שלישי שהפיק קולות באמצעות "קשקשון" (רעשן), אמר לחשים שונים והשביע את המת. תפקידו של האוחז ברעשן היה אפוא טכני בלבד: תיווך בין המתקשרים ובין המת. השמעת קולות ושימוש בכלי נגינה בזיקה למתים ידועה בטקסים של תרבויות שונות. צלילים ענוגים נועדו עבור החיים כדי לבטא או לעודד את רגשות הצער והאבל.⁵⁹ רמב"ן אינו מסביר את פשר הקשקוש. בקריאה ראשונית משמע שהקולות נועדו לעורר את המת או לקרוא לו כדי שיופיע במצבי התודעה של המתקשרים. ייתכן כי לקשקוש היה גם תפקיד אקסטטי, דהיינו להביא את המגיקונים למצב של שלהוב או טראנס רוחני.⁶⁰ בעקבות דברי הרמב"ן שזהו "קשקוש כדרך קשקוש העבודה זרה" אציע להלן שהכוונה למנהג הנוצרים להרעיש ברעשנים בהלוויותיהם.

Ilan, "Witches in the Bible and in the Talmud", in H.W. Basser & S. Fishbane (eds.), *Approaches to Ancient Judaism*, Atlanta 1993, pp. 7-32

56 הטענה שאוב וידעוני הם שני פנים של פרקטיקה אחת הושמעה בצורה אחרת בקרב החוקרים. שמידט סבור שידעוני הוא שם נוסף למונח העיקרי "אוב" שמשמעו הכלי שבאמצעותו נעשה הכישוף. ואכן, בהקשרים שונים המילה "אוב" מופיעה לבדה כביטוי מאפיין של הפרקטיקה (למשל שמו"א כח, ז; מל"ב כא, ו). ראה שמידט, אוב (לעיל הערה 4), עמ' 253-261. ברם, מתברר שהפסוקים מלמדים שמדובר בשתי פרקטיקות נקרומנטיות העומדות בפני עצמן. אגב, אעיר כי ההבנה שצמד מילים עשויה להתפרש כשתי טכניקות שונות לחלוטין או כשתי פנים של עניין אחד מתעוררת גם בצמד המילים "אָפּוּד וְתַרְפִּים" (שופטים יז, ה; הושע ג, ד).

57 על המעבר של אחריות הקבורה לאנשי הכנסייה ראה J. Corfield, "Death and Burial Practices in Medieval Europe", in: Pam J. Crabtree (ed.), *Encyclopedia of Society and Culture in the Medieval World, Facts On File*, New York 2008, Ancient and Medieval History Online, Facts On File, <http://www.fofweb.com/activelink2.asp?ItemID=WE49&iPin=ESCMW140&SingleRecord=True>

58 הכנסייה לא רק הטיפה נגד מאגיה אלא אף חוקקה חוקים נגד השימוש בה. על יחסה העוין של הכנסייה בימי הביניים לכישוף ומכשפים ראה R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge 2000, p. 41

59 ראה למשל משנה, בבא מציעא פ"ו מ"א; מסכת שמחות ברייתות מאבל רבתי פ"ג, הלכה טז. נ' רובין סבור כי ריחות (קטורת, בשמים), אורות (הדלקת נרות) או השמעת קולות בזיקה למת (שימוש בחלילים, בכי, קינות) מופעלים במצבי מעבר ומשפיעים על החושים "כדי להעבירנו לחזויות אחרים". ראה נ' רובין, קץ החיים, תל אביב 1997, עמ' 123-124.

60 שימוש ברעשנים לתקשור עם רוחות מקובל ביותר בקרב שמאנים באמריקה. ראה S. Duin, "Contextualization of Amazonia Artefacts Indigenous Cosmologies and the Nature/Culture Divide", in: Corinne L. Hofman & Anne van Duijvenbode (eds.), *Communities in Contact: Essays in Archaeology, Ethnohistory & Ethnography of the Amerindian Circum-Caribbean*, Sidestone Press, Leiden 2011, pp. 480-483

עולמות עליונים ראה J.G. Frazer, *The Golden Bough – A Study in Magic and Religion*, London 1954, p. 334; וייר, טראנס (לעיל, הערה 36), עמ' 200-203.

במהלך התקשור האיש והאישה ממלאים כל אחד תפקיד אחר, כנראה בשל יכולות תלויות מגֵדָר. האישה רואה את המת (תקשור ויזואלי) ואילו הגבר שומע את קולו (תקשור ווקאלי) ויחד הם דולים ממנו פרטים על העתיד. ברם, הרמב"ן אינו מסביר את פשר ההבדל ביכולות התקשור ומדוע הדבר תלוי מגֵדָר.

התקשרות עם המתים בעולם הנוצרי: עדותו של רבי יוסף אלבו

רבי יוסף אלבו (1380-1444) חי ופעל באַרְגוֹן ובקסטיליה שבספרד הנוצרית יותר ממאה שנה לאחר הרמב"ן, וגם הוא מזכיר את פרקטיקת התקשור עם המתים באמצעות קשקשנים. ביסוד תיאורו עומדים דברי הרמב"ן, אך הוא חושף כמה פרטים חדשים על התקשור. קשה לדעת בוודאות אם הכיר את הפרקטיקה מקרוב, אך מותר לשער ששמע עליה, שכן חי באותו מרחב תרבותי ודתי. הרב אלבו מדווח כי כך התרחשה ההשראה של המתים במהלך הקבורה:

עד שהיו קוברין מתייהם בבתי עבודה זרה שלהם והיו נאספים שם האנשים והנשים יחד ועומדים על הקברים ומתפללים שם, ומתוך כך היה רוח הטומאה מן המתים חל עליהם או על כומריהם ומגיזים להם העתידות הקרובות לבא עליהם, כמו שכתב הרמב"ם [צ"ל: הרמב"ן] ז"ל בדרשה שלו⁶¹ שקבל מהיודעים במלאכת האוב, שהדבר ההוא היה נעשה על ידי איש ואשה שעומדים על הקבר זה לראשו וזה לרגליו ויש להם קשקוש קטן באמצע אומרים השבעות ומקשקשין בקשקוש ההוא והאשה רואה והאיש שואל ואומרים להם העתיד לבוא עליהם בקרוב, כמו שהיה הענין בשאול עם האשה בעלת אוב [...]. ואמר עוד כי מכאן נשאר לנוצרים לקבור מתייהם בבית תפלתם ולהתפלל יחד האנשים והנשים, ומקשקשין בקשקוש בשעת קבורת מתייהם, לפי שהאומות ההם כשחזרו לדת הנוצרים השאירו מנהג אבותיהם בידיהם.⁶²

השוואה בין דברי הרמב"ן לתיאורו של הרב אלבו את אופן התקשור מעלה את העובדות האלה: **א. האתר שבו נערך הטקס:** לפי רמב"ן, טקס התקשור התנהל בבית קברות רגיל. אבל הרב אלבו מדווח שהקבר ממוקם ב"בתי עבודה זרה", היינו במתחם של כנסיות. יוצא אפוא שההתקשרות היא פולחן מתים השואב השראה מקדושתו של האתר שבו הוא מתרחש. הרב אלבו שם בפי הרמב"ן עמדה ולפיה התופעה לקבור מתים בכנסיות (בחצר או בתוך הכנסייה) יסודה בנוהג לתקשר באמצעותם במסגרת דתית-פולחנית. לימים נדחה טקס ההתקשרות עם המתים בכנסייה על ידי הנצרות הרשמית, אך היא אימצה את הנוהג לקיים טקסי קבורה בכנסיות.

קבורה במתחמי כנסיות היא תופעה היסטורית מפורסמת, אף כי הסיבות להתפתחותה שונות לחלוטין מאלה שמתאר הרב אלבו. לפי מחקריהם של גוהן ארכו מויה (Juan Arco Moya) ואלברטה זוכי (Alberta Zucchi), בסביבות המאה החמישית לספירה הועברו אל הכנסיות גופות או שרידים (Relics, רליקים) של קדושים שנקברו במערות, וכך זכתה הכנסייה לקדושה ולמעמד רם יותר. גם בישופים, שליטים ומלכים נקברו בתוך הכנסייה – בכניסת העמודים (porticos) או בחלל הפתוח של האטריום (atrium, atria). במאה השישית נקברו בכנסיות גם ראשי מנזרים ו"אנשים עם ריח של קדושה" (scent of sanctity). במשך הזמן חוגים רחבים יותר היו מעוניינים להיקבר ליד הקדושים, והחל מהמאה התשיעית התרחבה הקבורה בתוך מתחמי פולחן לשכבות רחבות יותר בעולם הנוצרי, בעיקר בקרב העשירים.⁶³

61 רמב"ן, תורת ה' תמימה, עמ' 6.

62 רבי יוסף אלבו, ספר העיקרים, מהדורת לובלין שנ"ז, מאמר שלישי, פרק שמיני, סז ע"א-ע"ב. יוער כי במהדורת ספר העיקרים שראתה אור בוונציה ש"ד, סח ע"ב נמחק כל הקטע מ"ואמר עוד כי מכאן נשאר לנוצרים [...] כשחזרו לדת הנוצרים השאירו מנהג אבותיהם בידיהם", כנראה מפני הצנזורה הנוצרית.

63 על קבורה במתחם של הכנסייה (בתוכה או בחצר) בימי הביניים ראה קורפיד, שם; J. Arco Moya, "Religiosidad popular en Jaén durante el siglo XVIII: Actitud ante la muerte", in: C. Alvarez Santaló, M. Jesús Buxó & S. Rodríguez Becerra (eds), *La religiosidad popular II, Vida y muerte: La imaginación religiosa*, Barcelona 1989, pp. 318-322; A. Zucchi, "Churches as Catholic Burial Places: Excavations at the San Francisco Church, Venezuela", *Historical Archaeology*, 40 [2] (2006), pp. 57-68. התופעה של קבורה במתחמי כנסיות מקובלת עד היום ברחבי אירופה. אציין כי נחשפתי לכך באופן אישי בביקורי לאחרונה בכמה עיירות בסביבת העיר בראשוב (Braşov) בחבל טרנסילבניה שברומניה.

ב. הסביבה האנושית שבה נערך הטקס: הרמב"ן אינו מזכיר חוג או סביבה אנושית שבהם התנהל טקס התקשור, וייתכן שהיה זה בחוג מצומצם של מגיקונים. לעומת זאת הרב אלבו מדגיש את פומביות הטקס, שכלל אנשים, נשים ואנשי דת. הכמרים והציבור שהתאסף ללוות את הנפטר בדרכו האחרונה התפללו על הקברים כפעולת הכנה לקבלת השראה, ולאחר מכן התקיים טקס התקשור, והמתים מסרו להם את העתיד להתרחש.

ג. העיתוי שבו נערך הטקס: לפי הרמב"ן הטקס התקיים סמוך לקבר אך ללא קשר ללוויה של אדם שנפטר. מדברי הרב אלבו עולה שהטקס נערך במהלך הלוויה, אשר על כן היה זה טקס פומבי. ייתכן כי העיתוי הרצוי לתקשור היה קבורה של מת דווקא ולא פקידה של קבר ישן בשל אמונה שנשמטו של המת עדיין שורה סמוך לגופה ובמצב זה הוא עשוי לנדב מידע נחוץ.⁶⁴

ד. השימוש ברעשנים: הרמב"ן ובעקבותיו הרב אלבו סבורים כי השימוש ב"קשקוש" במהלך הלוויות בימי הביניים מקורו בטקסי התקשורת קדומים עם מתים. עדויות על הלוויות בימי הביניים מלמדות כי קולות "קשקוש" הופקו באמצעות פעמונים. הנוצרים השמיעו קולות פעמונים בעיתויים שונים ובשל סיבות מגוונות – לקרוא לאנשים לתפילה, להודיע על חתונה, לידה ומוות, להתכנסויות ולחגיגות. במהלך הלוויות החזיקו המשתתפים בידם פעמוני יד וצלצלו בהם. הפעמונים הללו נקראו בשמות שונים: כגון passing bell, dead bell, soul bell ובסקוטלנד ובאנגליה, למשל, הם שימשו עד למאה ה-19. וילאם אנדריאס (William Andrews) מציין שתי סיבות לשימוש בהם בלוויות:

The passing bell, or soul bell, rang whilst persons were passing from this life to that beyond, and it was rung that all who heard it might address prayers to heaven and the saints for the soul then being separated from the mortal body [...] In the superstitions which gathered round the bells of Christianity, the passing bell was considered to ward off the influence of evil spirits from the departing soul.⁶⁵

לפי הסבר אחד, הפעמון הכריז על המעבר מחיי הגוף לעולם הנשמות. הצלצול נועד לקהל המלווים שיכוונו את תפילותיהם לשמים. לפי הסבר אחר הקשור להשקפות המיסטיות של שלב המוות רעש הצלצול נועד לבטל את השפעתן המזיקה של הרוחות הרעות הבאות לפגוע בנשמה בעת שעוזבת את הגוף.⁶⁶

3. דיון ומסקנות

העמימות הרבה בדבר מהותם של האוב והידעוני שבמקרא הביאה לפרשנויות שונות במהלך הדורות בדבר אופן פעילותם המאגית. חז"ל ראו באוב ובידעוני קטגוריות נקרומונטיות נפרדות, ויש להניח שהפרקטיקות שיוחסו להם מקורן בטקסי כישוף שחכמים הכירו כל אחד מתקופתו. הדוגמה הבולטת היא שימוש בגולגולת אדם, פרקטיקה שרווחה בעולם המאגיה הנקרומונטית בתקופה היוונית-רומית.

64 עד כה לא מצאתי סימוכין מפורשים להשקפה זו במקורות הנוצריים, אך אציין שיש לה תיעוד במקורות היהודיים. רבנו בחיי בן אשר (נולד בספרד בשנת 1255) בפירושו לתורה טוען שבעלת האוב הצליחה להעלות את נשמתו של שמואל משום שלא עברה שנה מאז מותו. בפרק זמן זה הנשמה עדיין אינה עולה לשמים, ולכן ניתן להורידה ולהשתמש בה לגילוי עתידות. ואלה דבריו: "ויש עוד דעת אחרת למקצת רבותינו חכמי התלמוד ז"ל, שיש כח למי שיודע חכמת האוב להחיות את המת ולהשיב נפשו בגויתו וזהו תוך י"ב חדש בלבד [...] דתניא [שבת קנב ע"ב] כל י"ב חדש גופו קיים ונשמטו עולה ויורדת, לאחר י"ב חדש גופו בטל ונשמטו עולה ושוב אינה יורדת. למדנו מזה שיש כח ביד יודע החכמה להשיב נפשו בגופו תוך י"ב חדש, אבל לא לאחר י"ב חדש שהגוף בטל והנשמה עולה". ראה פירוש רבנו בחיי לתורה, ירושלים תשנ"ד, בפירושו לדברים יח, י-יא.

W. Andrews, *From Old Church Lore*, London 1891, pp. 210-217. 65

66 האמונה כי דמונים עלולים לתקוף את הנשמה עם פרידתה של הגוף מתועדת בספרות היהודית החל מתקופת הגאונים. על אמונה זו והפרקטיקות לדחיית המזיקים ראה מ' בניהו, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר שיש: מעמדות ומושבות, ירושלים תשמ"ה, עמ' עז-פ; שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ירושלים תש"ן, א, עמ' ריז-רכא.

בספרות ימי הביניים אנו מוצאים שתי פרשנויות בולטות לאוב ולידעוני, והן התעצבו כל אחת באופן שונה לחלוטין מן האחרת. מסורת אחת המובאת בכתבי הרמב"ם מתארת את האוב והידעוני כשתי פרקטיקות נקרומנטיות נפרדות. היסוד לפרשנותו של הרמב"ם הוא דברי חז"ל, אלא שהוא מוסיף כמה פרטים חדשים על התנהלותם. הרמב"ם משלב בטקס התקשור של האוב והידעוני שתי פעולות נלוות (הקטרה ואחזת בד הדס) שתפקידן יצירת קשר עם המת, ואין להוציא מכלל אפשרות שנודע להן ערך אקסטטי לשינוי תודעת המגיכון.

נראה יותר שהרמב"ם הוסיף על מסורת חז"ל פרטים שקלט מחיבורים בעלי אופי מאגי, למשל ספר הרזים או מקורות המסתמכים עליו. למעשה אין בידינו כל ראיה שהרמב"ם תיאר את הפרקטיקות של האוב והידעוני בעקבות קשרי מידע עם מגיקונים או על פי חשיפה ישירה לפרקטיקות שהכיר מתקופתו, כפי שהוא מתאר את איסור "קָסָם קָסָמִים" (דב' יח, י).⁶⁷ ברם, אין ספק שהכיר ולמד מתוך מקורות ספרותיים כמו גאיית אל-חכים (غاية الحكيم, בעברית: "תכלית החכם"). ואכן, במורה נבוכים מתאר הרמב"ם פרקטיקות מאגיות של הצבאים שקרא עליהן בספר החקלאות הנבטית (כתאב אלפלאחה' אלנבטיה', الفلاحة النبطية).⁶⁸

מסורת אחרת מביא רמב"ן ובעקבותיו רבי יוסף אלבו – מסורת עצמאית הנשענת על מציאות ריאליית בספרד הנוצרית בימי הביניים. רמב"ן אינו מזכיר בדרשתו את מסורת חז"ל בעניין האוב והידעוני, ומסתבר שנקט עמדה שלפיה עשויות להיות פרקטיקות נקרומנטיות אחרות הנכללות בפעילות הכישופית של אוב וידעוני. הטענה שמשמיע רמב"ן היא שהשניים נחשבים פרקטיקה נקרומנטית אחת המתרחשת בבית קברות או במתחמי כנסיות. שרידי הטקס או יסודות שלו עדיין מצויים בטקסי קבורה נוצריים, דהיינו השמעת קולות ברעשנים או בפעמונים שהיו חלק מהתקשור הקדום עם המת. ברם, כפי שהראינו, הסיבות לשימוש בפעמונים במהלך הלוויות וקבורה היו כנראה אחרות, ואין לכך קשר לטקסים שמתאר רמב"ן.

לטענת רמב"ן, האינטראקציה עם המתים דורשת שיתוף פעולה של שני בעלי תפקיד – איש ואישה, וכל אחד מהם מחזיק בכישורים אחרים מבחינת היכולת לתקשר עם מתים. היסוד להבנה זו הוא הסיפור על שאול ובעלת האוב. אמנם האישה פועלת לבדה ללא מגיקון נוסף, אולם שאול עצמו ממלא את הפונקציה של הגבר. ואכן, המספר המקראי מדגיש כי בעלת האוב רואה את שמואל ואף מתארת את מראהו ולבושו (השווה: שמו"א כח, יב-יד) ואילו שאול בלבד שומע ומדבר עם שמואל (שם, טו-יט). ברם, מתקבל הרושם שהחוק המקראי אינו תומך בפרשנות זו ושני המינים עשויים לתפקד כאוב או כידעוני (השווה: וְאִישׁ אֶבְרָהָם בְּהֵם אֹב אוּ יְדַעְנִי [וי' כ, כז]).

כאמור, תיאורי האוב והידעוני של רמב"ם מבוססים כנראה על ידע ספרותי. אין להוציא מכלל אפשרות שרמב"ם נמנע במתכוון מלשאול או מלהיוועץ במכשפים משום שכפר וזלזל בהשקפתם.⁶⁹

67 את היחשפותו האישית לפרקטיקות של קוסמים שרווחו בתקופתו מציין הרמב"ם בספר המצוות, מצות לא תעשה, מצוה לא: "הנה מהם מי שיכה במטה אשר בידו בארץ הכאות תכופות ויצעק צעקות משונות ויעזוב מחשבתו ויביט לארץ זמן ארוך עד שימצאהו כמו עניני חולי הנופל ויספר מה שעתידי להיות. וכבר ראיתי זה פעמים בסוף המערב. ומהם מי שישטח החול ויעמיד בו תמונות. וזה הרבה מפורסם במערב. ומהם מי שישליך אבנים דקים ביריעה מעור ויאריך לעיין אותם ואחר כך יספר דברים. וזה ידוע ומפורסם בכל מקום שהלכתי בו. ומהם מי שישליך אזור עור ארוך בארץ ויסתכל בו ויודיע הנסתרות". בספרות חז"ל נקשרה פעולת הקסם לשימוש במקל ללא הסבר כיצד בדיוק מתבצעת הפרקטיקה. בספרי דברים, פרשת שופטים, פיסקא קעא ובמדרש תנאים לדברים יח, ט מובא: "זה האוחז במקלו ואומר אם אלך אם לא אלך". לעומת זאת הרמב"ם מדווח כי הקסם מכה במקל באדמה ומשמיע קולות מוזרים. על פי רשמים שקלט בספרד הוא מוסיף ומרחיב את האיסור גם לפרקטיקות נוספות שמטרתן גילוי נסתרות: ציור על חולות, השלכת אבנים על יריעת עור או השלכת חגורת עור על הקרקע. על הרחבתו של הרמב"ם את איסור קסמים כבר עמד ר"י קאפח ראה במהדורתו לספר המצוות לרמב"ם, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"א, עמ' קצז, הערה 62.

68 למשל מורה הנבוכים, ח"ג, פרק כט, עמ' שמב; שם, פ"ל, עמ' שמה ועוד.

69 על יחסו של רמב"ם לשדים ולכישופים נכתבה עד כה ספרות ענפה למדי. למשל: ל' נמוי, "הרמב"ם והתנגדותו לכשפים לאור כתביו של יעקב אל-קרקסאני", הרופא העברי, 27 (1954), עמ' 102-109; שוורץ, אסטרולוגיה ומגיה (לעיל, הערה 33), עמ' 92-121; הנ"ל, קמיעות (לעיל, הערה 40), עמ' 21-34; א' רביצקי, "הרמב"ם על מגיה לשונית ו"שגעון כותבי הקמעות", בתוך: א' שגיא ונ' אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה, עין

לעומת זאת רמב"ן האמין בקיומם של כוחות רוחניים, שדים או כשפים. הוא תקף את המדע האריסטוטלי שכפר במציאותן של התופעות הללו ואף טען שמציאותן ידועה ומוכחת.⁷⁰ כמה פעמים בכתביו רמב"ן מבסס את דבריו בתחום המאגי על ידע שרכש מסביבתו הקרובה,⁷¹ מעיון בספרים של חכמים נוכרים⁷² או בעקבות שיחות שניהל עם מגיקונים בני תקופתו, למשל על אוב וידעוני: "האומנות ההוא קבלנו מפי יודעין שצריך איש ואשה".⁷³ על קשריו עם המכשפים מדווח רמב"ן גם בדיונו בנסיות שבעשר המכות. חז"ל טענו שחרטומי מצרים התקשו לפעול נגד הכינים בשל גודלן הזעיר.⁷⁴ רמב"ן תמה על הסבר זה ומציג ראיה להשקפתם של חז"ל בעקבות שיחה שניהל עם מגיקונים שאישרו זאת: ואמרו רבותינו ז"ל אין השד יכול לבראות בריה [פחותה] מכעדשה [...] והיה זה רחוק בעיני עד שדברתי עם בעלי השדים, ושמעתי מהם שיקשה מאוד להם מלאכה דקה ולאסוף דברים דקים, ומלאכה אינה נוחה לעשות, ומבורר זה להם, ולא אוכל להאריך.⁷⁵ בפועל, אמונתו של רמב"ן בשדים ובכוחם של מכשפים הסתמכה לא רק על מפגשים עם מגיקונים אלא גם על ידע שעבר במקורות היהודיים עצמם.⁷⁶

- צורים תשס"ב, עמ' 431-458.
- 70 כתבי רמב"ן, ח"א, עמ' קמז. וביתר הרחבה ש' יהלום, בין גירונה לנרבונה: אבני בניין ליצירת הרמב"ן, ירושלים תשע"ג, עמ' 240-242.
- 71 ראה פירושו לויק' יז, ז.
- 72 ראה פירושו לדב' יח, ט-יב.
- 73 עזרא ציון מלמד ציין כי יסוד הפרשנות של רמב"ן בידע שנרכש במגוון צורות: ניסיון אישי, נסיבות חיים, לימודיו ומפגשים שערך עם רבנים ומלומדים. ראה ע"צ מלמד, מפרשי המקרא, ירושלים תשל"ח, עמ' 954-957.
- 74 למשל: שמות רבה, מהדורת שנאן, ירושלים תשמ"ד, פרשת וארא, י, ז; מדרש אגדה, מהדורת בובר וינה תרנ"ד, שמות ח, יד.
- 75 דרשת תורת ה' תמימה, ח"א, עמ' קמו.
- 76 למשל על האמונה בשדים שרווחה בקרב חסידי אשכנז. ראה כתבי רמב"ן, א, עמ' קסב ובהרחבה: י' דן, יהודה החסיד, ירושלים תשס"ו, עמ' 147-156.